

ІПАТІЇВСЬКИЙ ЛІТОПИСНИЙ ЗВІД ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКУМЕНТНОЇ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті досліджується Іпатіївський літописний звіт як джерело документної традиції Київської Русі Х-ХІІІ століть. Здійснена класифікація давньоруських документів за видами і визначена їхня інформаційна складова.

Ключові слова: Київська Русь, Іпатіївський літописний звіт, документознавство, документ, класифікація, князівська грамота, договір, «хресна грамота», «речі», «берестяна грамота», пергамент, інформаційна складова документа.

В статье исследуется Ипатьевский летописный свод как источник документной традиции Киевской Руси Х-ХІІІ столетий. Осуществлена классификация древнерусских документов по видам и определена их информационная составляющая.

Ключевые слова: Киевская Русь, Ипатьевский летописный свод, документоведение, документ, классификация, княжеская грамота, договор, «крестная грамота», «речи», «берестяная грамота», пергамент, информационная составляющая документа.

In the article Ipatskiy annals work is researching as the source of document tradition of the Kyiv Rus at Х-ХІІІ centuries. The classification of the old Russian documents was taken by their types and their information component was found.

Key words: the Kyiv Rus, Ipatsiy annalswork, documentology, document, classification type, the prince reading and writing, contract, «hresna gramota», «speeches», «berestyna gramota», parchment, the information component of the document.

Постановка проблеми. Фундаментом літописання Київської Русі є Іпатіївський літописний звіт, до якого увійшли літописні твори Х-ХІІІст. За визначенням академіка П.П.Толочка «Літописи Київської Русі становлять собою одне з найпримітніших історико-культурних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латині, вони написані рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. Цим зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі» [13, с.3].

Починаючи від російських академічних вчених у ХVІІІ ст. і Михайла Максимовича у першій половині ХІХ ст., вітчизняні та зарубіжні історики-медієвісти і літературознавці визнають літописи пам'ятками історико-літературними, жанрами історичної белетристики [2, с.11-12].

Традиція літописання склалася у Києві в Х ст. і поширилась на всі землі Русі. У добу феодалної роздробленості, в ХІІ-ХІІІ ст., кожна удільна столиця Русі мала своїх літописців; у Південній Русі центрами літописання були Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Галич, Холм [3]. Їхні автори – ігумени і ченці монастирів, представники князівської адміністрації і навіть князі [14, с.9]. Поступово окремі хронікальні записи, сказання, повчання, об'єднувались у літописні зводи – своєрідні історичні хрестоматії. Вони мали різних авторів, не однаковий стиль викладу і характер інформації, але завжди несли на собі відбиток особливостей упорядників.

Іпатіївський звіт – літописне зведення, відоме приблизно з 1425 р., отримав назву за місцем знахідки його найдавнішого списку в Іпатіївському монастирі поблизу Костроми в Росії. Події у ньому розпочинаються з біблійної міфології щодо «сотворіння світу» і закінчуються 1292 р., розгортаючись, переважно, на східнослов'янських і давньоруських землях.

Як зазначав український дослідник зводу Л.Є.Махновець «...цей літопис – першоджерело відомостей про тисячі й тисячі подій, історій, людей. В ній усе важливе. Тому так пильно вивчали і вивчають її ось уже півтора століття, вслухаючись у кожне слово, довго роздумуючи над кожною літерою. Про неї написано безліч праць. І ще безліч буде написано. Вона невичерпна, бо невичерпне життя, про яке вона розповідає.» [6, с.6].

Іпатіївський звід складається з трьох частин: «Повісті временних літ», Київського літопису, Галицько-Волинського літопису. Події, викладені у них, географічно і хронологічно відповідають територіальним межах та історичним періодам існування руської держави та сучасної України.

Літописні зводи є практично єдиним джерелом з документної традиції Київської Русі, яка започаткувала майбутнє українське діловодство і документування. Ця проблема вже тривалий час виступає об'єктом наукових пошуків викладачів і студентів спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» Маріупольського державного університету, результатом яких є спеціальні публікації у наукових виданнях, курсові, бакалаврські та дипломні дослідження [7; 11; 12].

Мета статті. Спираючись на досягнення вітчизняного документознавства і власний досвід, автори пропонують здійснити аналіз документів Київської Русі, що знайшли своє відображення в Іпатіївському літописному зводі, за допомогою оригінальної інформаційної методики, в основі якої лежить неформалізований та формалізований методи дослідження. При цьому неформалізований метод наукового пошуку є комплексним і містить елементи традиційних методів аналізу – статистичного та лексикологічного, а також контекстних методів: інформаційного та проблемно-мотиваційного.

Виклад основного матеріалу. У сучасному українському документознавстві існує декілька визначень понять «класифікація», «типологізація», «вид», «тип» документів. Н.М.Кушнарєнко визначає класифікацію документів «...системою їх супідрядності, що використовується як засіб встановлення зв'язків між класами документів, а також для орієнтування в їх різноманітті» [5, с.37].

Ряд авторів розглядають ці поняття як синоніми, інші – як протилежні поняття, треті – переносять закони і правила класифікації на типологізацію, що викликає певну плутанину. До цих пір немає однозначного визначення, зафіксованого у довідниках і словниках. Звідси – широкий спектр пропозицій щодо організації класифікаційних видів документів. Сутність класифікації і типологізації документів складається з диференціації об'єктів вивчення за певними ознаками. Класифікація припускає поділ документів за чотирма основними законами логіки: єдність основи, пропорційність членів розподілу, їхнє взаємовиключення, безперервність розподілу. Найважливіший з перерахованих – закон єдності основи розподілу вимагає, щоб весь обсяг поняття «документ» був розділений за однією з ознак. Оскільки у документа таких ознак багато, обсяг поняття повинен поділятися щоразу на новій основі. Таким чином, класифікація являє собою диференціацію документів за найбільш суттєвою ознакою [1, с.190].

Типологізація є окремим аспектом класифікації документів. Вона пов'язана з групуванням документів на основі їхньої подібності деякої узагальненої моделі, названої типом. Це загальні, істотні риси визначеної групи документів. Складність типологізації полягає у визначенні необхідного і достатнього набору найбільш характерних ознак [17, с.40].

Як зазначає Г.М.Швецова-Водка, типологія – це «наука про типи», точніше – це розділ наукового знання, який визначає типи, види та інші типологічні підрозділи, які не стосуються семантики документа [16, с.44].

З метою проведення якісної класифікації документів Київської Русі, що знайшли своє відображення на сторінках Іпатіївського зводу, доцільно, на нашу думку, розділити їх за суттю. За цією ознакою найбільшого поширення набули управлінські документи. До них відносяться князівські грамоти, які зафіксували розподіл і перерозподіл земель між князівствами, князівські дарунки земель васалам за службу і монастирям, заповіти князів тощо.

На Русі існував і такий вид документів як жалувані грамоти. Відома жалувана грамота Мстислава Володимировича Юрійському монастиреві у Новгороді 1130 р. Текст складений кирилицею на пергаменті золотом, уставним письмом. Грамота традиційно скріплена вислою печаткою.

Управлінський вид давньоруських документів складала також хресні грамоти. За текстом вони приймалися до обов'язкового виконання сторонами, що їх укладали, через особисту клятву цілуванням хреста. Прикладом є хресна грамота, прийнята на з'їзді князів (сеймі) у Любечі у жовтні 1097 р. [6, с.146].

Класичними міжнародними документами Київської Русі були її договори з іншими країнами. Вони засвідчують високий професіоналізм давньоруської дипломатії. Прикладом слугують договори, укладені Руссю з Візантією 907, 911, 944 та 971 років. На мініатюрах XI-XIII ст. руські послы часто зображувались із сувоями грамот у руках [10, с.177].

Оригінальним міжнародним документом на Русі були «речі», або послання князів – документи дипломатичного характеру. Вони нерідко представлені у літописах повністю. Разом з тим, академік Б.О.Рибаків вважав, що літописці у «речах» наводили переказ текстів писаних грамот з відповідними особистим коментарями й інтерпретаціями [10, с.165].

Звичай спілкуватися «речами», а не грамотами сягав ще дописемного періоду руської історії. Серед аргументів, які мають підтвердити оригінальність давньоруських грамот, важливим є спостереження за їхньою мовою. Давньоруська літературна мова мала широку сферу функціонування. На думку В.Ю.Франчук, вона була мовою державною, адже нею велося діловодство у великокнязівській канцелярії та у канцеляріях удільних князів і князів на волостях; нею, як правило, писалися всі види документів: грамоти, заповіти, велося князівське офіційне та приватне листування та інше [18, с.109]. На користь цього також свідчать літописні тексти, у яких переказується зміст грамот князів до своїх союзників і супротивників [11, с.79-81].

Документи економічного призначення Київської Русі представлені у Іпатіївському літописному зводі згадками про велику кількість «купчих», «дарчих», «духовних (заповітових)» грамот, що складала різні верстви населення. На жаль, жодного оригінального тексту документів зазначеного виду у зводі немає. Дослідники вимушені задовольнятися переказами їхнього змісту літописцями, як і у випадку з «речами».

У «Повісті временних літ», Київському і Галицько-Волинському літописах є тексти, у яких вміщена інформація щодо здійснення різних внутрішніх прямих торговельних операцій, або через поручительство посередників, закріплене відповідним документом-розпискою – берестяною грамотою.

Берестяні грамоти засвідчували і побутову документну традицію Русі у вигляді особистого листування та різноманітних нотаток. Прикладом слугує текст на знайдений у Новгороді берестяній грамоті: «...я послал тебе бересту».

Відомо, що документ – це єдність двох складових: матеріальної та інформаційної. Матеріальну складову визначає речовина, з якої він складається, конструкція та інші компоненти. Характеристику документа за особливостями знакових систем запису інформації відносять до характеристики інформаційної складової документа.

Давньоруські документи XII-XIII ст. виконані кирилицею – типом письма, що одержав назву устав. Устав характеризується чітким каліграфічним накресленням літер. Кожна з них виписувалась окремо, ставилась майже перпендикулярно до рядка і мала форми, близькі до геометричних. Проміжків між словами здебільшого не було, скорочення вживались рідко [9 с.,3]. Висота літер давнього уставу і середня їхня ширина однакові; в уставі пізнішого часу літери значно вужчі і стоять досить близько одна до одної [9, с.5].

Основні ознаки класифікації за інформаційною складовою – зміст документа; ступінь узагальнення інформації; тип знаків, використаних для запису інформації і призначених для сприйняття інформації людиною; канал сприйняття знаків, використаних для запису змісту; ступінь поширеності інформації; спосіб запису інформації; фізична складова або матеріальний носій інформації тощо.

За характером знакових засобів давньоруські документи є текстовими. У текстовому документі знаком є літера природної мови. Тому давньоруські документи часто називають вербальними або словесними.

Більшість документів Русі (за Н.М.Кушнарєнко) – двомірні, що мають розмір (формат)

та обсяг (кількість сторінок). Запис інформації на цьому носії представляє собою два виміри: літери і цифри [5, с.45], або (за Г.М.Швецовою-Водкою) – лінійні, чи одномірні, текст у яких зроблений у лінію. Рядки розміщуються на аркушах послідовно один за одним [16, с.76]. За призначенням для сприйняття вони є такими, що сприймаються людиною. За каналом сприйняття – візуальні, призначені для читання. За способом документування – рукописні. За рівнем узагальнення виявлені у літописах документи є первинними, тобто містять інформацію з викладом (описом) подій та прийнятих рішень.

За матеріальним носієм давньоруські документи можна віднести до паперових, писаних на пергаменті і папері завширшки близько 3,5 вершків (15-17 см). Довжина документа могла бути різною за рахунок підклеювання до низу наступних аркушів [8, с.78]. Берестяні грамоти виконані на березовій корі, яка використовувалась на Русі як доступний і дешевий матеріал для листування і спеціальних записів, як правило, міського, сільського, ремісничого і дрібного торговельного люду. За результатами багаторічних розкопок пам'яток Північно-Західній Русі, у т.ч. на Ладозі та у Новгороді, вважалося, що берестяні грамоти збереглися до нашого часу лише у вологому ґрунті. Проте аналогічні знахідки відомі з сучасних розкопок давньоруських пам'яток і на території України [15, с.310].

За матеріальною конструкцією документи були листовими у вигляді одного або кількох аркушів будь-якого формату без їхнього скріплення. У зводі знаходимо також відомості про існування кодексових документів, виконаних у вигляді блоку-кодексу, тобто скріплених між собою по одному краю аркушів – сторінок.

Важливе значення для вивчення документної традиції Русі має класифікація документів за обставинами їх існування у зовнішньому середовищі (хронотопі), тобто у часі і просторі. Сюди відноситься регулярність його виходу у світ, місце і час появи.

За регулярністю виходу у світ документи, що знайшли відображення у «Повісті временних літ», Київському і Галицько-Волинському літописах є неперіодичними, тобто виходили у світ одноразово і не мали продовження.

За часом появи документа у зовнішньому середовищі розрізняють оригінал і копію. Припускаємо, що окремі літописці мали змогу працювати у князівських канцеляріях і бібліотеках з оригіналами документів, проте на сторінках літописів прослідкувати це практично неможливо. На нашу думку, літописець міг робити копію з оригіналу та реквізитів документів, але часто-густо, як зазначалося вище, здійснював їхній переказ.

Визначальною є і класифікація давньоруських документів за місцем походження і домінуючої території розповсюдження та їх поділ (за Н.М.Кушнарєнко) на місцеві, регіональні, загальнодержавні, закордонні.

У зводі присутні всі види документів з останньої класифікації. Місцевими документами можна вважати внутрішнє листування та грамоти удільного князівства і князівства на волості. Регіональним були міжкнязівські угоди, у т.ч. щодо поділу територій. Національні документи – це грамоти, які регулювали питання життєдіяльності всієї держави і, в першу чергу, з військової справи, права, монетарної і фіскальної систем, церкви. До закордонних або іноземних відносяться міжнародні договори Русі.

За внутрішньою структурою літописи, що зберігають інформацію з різних видів документів, можна умовно віднести до полі документа. А текст самих документів (договорів, грамот) можна розглядати як моно документ, що складається з одного завершеного повідомлення [16, с.78]. Безумовно, документи, наведені або згадані у літописах, не можуть бути первинними повідомленнями. На думку С.Г.Кулєшова, це «вторинна – так звана інформаційна література» [4, с.56].

За характером аудиторії, на яку були розраховані документи на Русі, їх визнають опублікованими (мали офіційну реєстрацію і призначалися широкому загалу) та неопублікованими (не мали офіційної реєстрації і призначалися конкретно визначеному адресату). За ступенем достовірності у літописах знайшли своє місце, або були переказані як автентичні, так і фальшиві документи. Проте розрізнити їх дуже важко. Літописці у жодному випадку не повідомили нам джерело надходження того чи іншого документа і не висловили

своїх сумнівів у їхній юридичній оригінальності.

Висновки. Іпатіївський літописний звід зафіксував унікальну інформацію про всі важливі аспекти політичного, економічного, міжнародного і культурного життя давньоруської держави. Доказом цього є публікація на його сторінках або посилання на відповідні документи. Це дало можливість авторам, спираючись на досягнення вітчизняного документознавства та власну інформаційну методику, здійснити їхню класифікацію і типологізацію у контексті становлення та розвитку української документної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бездрабко В. Основні принципи класифікації документної інформації в архівній галузі / В. Бездрабко // Проблеми історії та археології: зб. доп. міжнар. наук. конф. до 100-річчя археолог. з'їзду в м. Харкові, 25-26 жовт. 2002 р. / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна [та ін.]. – Харків, 2003. – С.169-190.
2. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище) / М. Корпанюк. – К.: Смолоскип, 2005. – 904 с.
3. Котляр М.Ф., Ричка В.М. Княжий двір Південної Русі X-XIII ст. / М.Ф. Котляр, В.М. Ричка – К.: Наукова думка, 2008. – 357с.
4. Кулешов С.Г. Документознавство. Історія. Теоретичні основи / С.Г. Кулешов. – К., УДНДІАС; ДАКККіМ, 2000. – 161 с.
5. Кушнарєнко Н.Н. Документоведение / Н.Н.Кушнарєнко. – К.: Знання, 2006. – 459 с.
6. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
7. Нікольченко Ю.М. Давньоруська документна традиція за літописними джерелами / Ю.М.Нікольченко// Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів Маріупольського державного університету (04 лютого 20011 року) – Маріуполь, 2011. – С.127-128.
8. Різник М.Г. Письмо і шрифт./ М.Г.Різник – К.: Вища школа, 1978. – 149 с.
9. Ричка В.М. За літописним рядком./ В.М. Ричка – К.: Радянська школа, 1991. – 206 с.
10. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи./ Б.А.Рыбаков – М.: Академия наук СССР, 1963. – 358 с.
11. Ставніча О.В. Інформаційна складова документної традиції Київської Русі X-XI ст. на прикладі «Повісті временних літ»/ О.В. Ставніча // Матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції «Проблеми формування інформаційної культури особистості» (28 жовтня 2009р) – Маріуполь: МДГУ, 2009. – С.79-80.
12. Ставніча О.В. Літописи як джерела давньоруської документної традиції / О.В.Ставніча // Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність» – Маріуполь: МДГУ, 2008. – С.152-153.
13. Толочко П.П. Літописи Київської Русі / П.П.Толочко – К.: Київська Академія Євробізнесу, 1994. – 125 с.
14. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / О.П.Толочко, П.П. Толочко – К.: Альтернатива, 1998. – 352 с.
15. Толочко П.П. Київська Русь / П.П.Толочко – К.: Абрис, 1996. – 359 с.
16. Швецова-Водка Г.М., Документознавство: Навч. посіб. / Г.М.Швецова-Водка. – К.: Знання, 2007. – 398 с.
17. Швецова-Водка Г.Н. Документоведческие термины / Г.Н.Швецова-Водка // Документ в системе социальных коммуникаций: сб. материалов III Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием. – Томск: Томск.гос. ун-т, 2008. – С.40-42.
18. Франчук В.Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении / В.Ю.Франчук. – К.: Наукова думка, 1986 – 180 с.